

بررسی تحلیلی سیر موقوفات ویژه آب در یزد (مطالعه موردی وقف قنات در دوران ایلخانی و تیموری)

فاطمه کمالیان مهریزی*
زهرة چراغی**

چکیده

وقف یکی از سنت‌های پسندیده‌ای است که نقش مهمی در حیات فرهنگی و اجتماعی ایران بعد از اسلام ایفا کرده است و یزد نیز، از مناطقی است که در امر وقف و موقوفات سابقه خوبی دارد. از روی اینکه یزد در فلات مرکزی ایران قرار دارد و دارای اقلیمی خشک و نیمه بیابانی است، لذا منابع آب‌های سطحی در این منطقه به‌ندرت به چشم می‌خورد و آب تقریباً به منابع آب‌های زیرزمینی محدود می‌شوند. مردمان این خطه همواره برای دستیابی به آب متوسل به حفر قنات و چاه می‌شدند که این فن استحصال آب نیز سختی و مشقتی زیادی به همراه داشت.

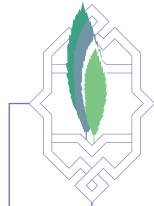
بنابراین آب در این خطه ارزش والایی دارد و به همین واسطه مالکیت آب از زمین جدا شده است و مالکان برای حفاظت از منابع آب و استفاده بهینه از آن به وقف آب پرداخته‌اند.

در این مقاله با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد موقوفات سعی در تحلیل این موضوع داریم، که وقف آب چه اندازه در حیات اجتماعی این شهر تأثیر داشته و حاکمان خوانین تا چه اندازه به این امر مبادرت داشته‌اند. بررسی اسناد و منابع نشان می‌دهد، یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های حکمرانان و همچنین خیرین یزدی، تأمین منابع آبی برای مردمان و زمین‌های زراعی این خطه است که برای رسیدن به این مهم، استفاده از نهاد وقف، بهترین راه‌کار بوده است.

واژگان کلیدی: موقوفات، آب، ایلخانان، تیموری، یزد.

* کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی
kamalyanfatemeh@gmail.com

** استادیار گروه تاریخ دانشگاه یزد. ایران
Zohre.cheraghi@yazd.ac.ir

مقدمه

فلات مرکزی ایران، دارای اقلیمی خشک و نیمه بیابانی است، از آنجا که کوه‌های البرز و زاگرس مانعی برای ورود ابرهای باران‌زا به این منطقه گردیده است، حیات و معیشت ساکنان فلات مرکزی و به‌ویژه یزد، همواره متکی به استحصال آب‌های زیرزمینی بوده است؛ لذا ساکنین یزد برای دسترسی به این منبع حیاتی به حفر چاه و قنات میپرداختند. سختی و مشقت دستیابی به آب‌های زیرزمینی از یک سو و محدود بودن این منابع آب از سوی دیگر موجب گردیده است که آب برای ساکنان این خطه ارزش و اهمیت بسزایی یابد تا جایی که مالکیت آب از مالکیت زمین جدا گردیده است.

وقف یکی از سنت‌های پسندیده است که از گذشته‌های دور تاکنون در ایران به‌ویژه یزد رواج داشته است. از روی وقف، فرد واقف بخشی یا تمام دارایی خود را برای اهدافی خاص نظیر اهداف فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و غیره اختصاص می‌دهد؛ و کلیه موارد مورد نظر را در سندی به نام وقف نامه ثبت می‌نماید. با توجه به اهمیت آب در یزد و جدایی مالکیت آب و زمین، موقوفات متعددی به آب و سازه‌های آبی در جهت توسعه و پایداری آن اختصاص یافته است. بررسی وقف نامه‌های مربوط به آب از یک‌سو نشان از اهمیت آن دارد و از سوی دیگر تعامل نقش متقابل موقوفات آب را بر مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی آشکار می‌سازد.

هدف پژوهش

در این پژوهش سعی بر آن است چگونگی روند توسعه موقوفات آب یزد پیش از دوران قاجار مورد ارزیابی قرار گرفته، با شناخت واقفان و جایگاه طبقاتی آنان انگیزه‌های واقفان و آکاوای شود و سپس نقش موقوفات آب در مؤلفه‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی بررسی گردد.

پیشینه پژوهش

ابوسعید احمد بن سلمان در کتابی تحت عنوان مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف (۱۳۵۸) و مصطفی سلیم‌فر در کتاب نگاهی به وقف و آثار اقتصادی- اجتماعی آن (۱۳۷۰) در رابطه با زمینه وقف، تاریخچه وقف، مسائل و احکام وقف مطالبی آورده اند. آن کی. اس. لمتون مقاله‌ای دارد با عنوان وقف در ایران (۱۳۸۸) در این مقاله نویسنده به صورت کلی به بحث وقف در ایران پرداخته است، وی اهداف واقفان، مصارف وقف، ماندگاری و تغییرات موقوفات

را تا اواخر دوران قاجار مورد بررسی قرار داده است.

در رابطه با وقف در یزد سید محمدجعفر میرجلیلی در کتاب وقف (۱۳۷۹) در یزد به صورت اجمالی به معرفی موقوفات یزد در دوره‌های مختلف تاریخی و همچنین موقوفات معروف در یزد می‌پردازد. محمدجواد عرفان فر در اثر خود فهرست اسناد موقوفات یزد (۱۳۷۸) در دفتر پنجم به صورت آماری، اطلاعاتی در مورد موقوفات یزد، واقفان و موارد مصرف آن‌ها آورده است. سید احمد موسوی در مقاله خود تحت عنوان دارالعباده یزد و سنت دیرپای وقف (۱۳۷۷) به بررسی مهم‌ترین موقوفات یزد و همچنین موقوفات زرتشتیان پرداخته است. تحلیل نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره ایلخانان تا پهلوی اول (۱۳۸۸) از زهره چراغی از دسته پژوهش‌هایی است که به نقش قنات و همچنین قنات وقفی از دوره ایلخانان تا پهلوی اول پرداخته است.

در مجموع پژوهشی که به گونه ویژه به بحث موقوفات آب در یزد پرداخته باشد، مشاهده نگردیده و لذا این موضوع شایسته بررسی و پژوهش بیشتر است.

شرایط جغرافیایی یزد

یزد در فلات مرکزی ایران قرار دارد که دارای آب و هوای خشک و نیمه بیابانی است. لذا گرمای بالا، بارندگی کم همراه با تبخیر زیاد، رطوبت کم، وجود کویرهای خشک و وسیع از ویژگی آب و هوایی یزد به شمار می‌رود.

قرار گرفتن یزد در کمربند خشک و نیمه‌خشک باعث شده تا ۹۰ درصد حوزه‌های آب ریز استان از متوسط بارش کمتر از ۲۰۰ میلی‌متر بهره‌مند شود. علاوه بر این بارش‌های جوی نیز از نظر زمانی و مکانی بسیار پراکنده است. به طوری که این میزان در نواحی پست داخلی به حدود ۵۰ میلی‌متر و در ارتفاعات شیرکوه به بیش از ۳۰۰ میلی‌متر در سال می‌رسد (یزدانی، ۱۳۸۶: ۱۱).

منابع آب در یزد به طور کلی به دسته آب‌های روی زمین (سطحی) و آب‌های زیرزمین تقسیم می‌شود.

آب‌های سطحی:

کمی بارندگی و بی‌نظمی در ریزش آن، موجب شده است، در این منطقه رودخانه دائمی اندک باشد و تنها منحصر به رودهای کوچک و جویبارهای فصلی در اطراف شیرکوه باشد. تنها جریان‌های دائمی آب یزد محدود و منحصر به رودخانه‌ی بوانات و رودخانه‌ی

اعظم در شهرستان خاتم است. در کنار این دو رودخانه می‌توان به نهر سردر، رودخانه شور و همچنین چشمه غربال بیز مهریز اشاره کرد. در زمانی که بارندگی خوب باشد یک سری جریان‌های فصلی و موقت ایجاد می‌شوند که این‌ها از نظر منبع تأمین آب چندان قابل اطمینان نیستند. از این دسته می‌توان از سیلاب‌های حوزه تفت، فخرآباد، گاشار، دوکالی، خرانق، بهاباد و کرخگان نام برد. رودخانه‌های اعظم و بوانات هر دو از پیشکوهای شرقی زاگرس سرچشمه می‌گیرند و در تغذیه سفره زیرزمینی دشت‌های هرات و مروست نقش مهمی ایفا می‌کنند. بخش عظیمی از رونق کشاورزی خاتم و به تبع آن استان یزد مرهون این دو جریان آبی است (یزدانی، ۱۳۸۶: ۱۲).

آب‌های زیرزمینی:

آب‌های زیرزمینی یزد بیشتر از طریق قنات‌ها، چاه‌های عمیق و نیمه عمیق و در بعضی نواحی از چشمه‌ها تأمین می‌شود. کمبود آب‌های سطحی، از دیر باز سبب شده که مردم یزد در جست‌وجوی آب به کندن قنات و چاه بپردازند (افشار سیستمی، ۱۳۷۸: ۶۹).

مهم‌ترین حوزه آب زیرزمینی در استان یزد حوزه آبریز دشت یزد- اردکان می‌باشد که شهرهای یزد، اردکان، تفت، میبد، مهریز و اشکذر در آن واقع شده‌اند. این حوزه دارای یک سفره‌ی آب زیرزمینی بزرگ در دشت یزد - اردکان و تعدادی سفره‌های سطحی و کم ضخامت مرتبط با سفره‌ی اصلی در دره‌های تفت و ابراهیم آباد و مهریز و میانکوه می‌باشد. منبع تغذیه آب دشت یزد - اردکان ارتفاعات شیرکوه است.

مساحت کل حوزه دشت یزد- اردکان ۱۱ هزار و ۸۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد که چهار هزار و ۶۴۰ کیلومترمربع آن را دشت و بقیه را ارتفاعات و تپه ماهور و شوره زار تشکیل می‌دهد. در این منطقه هیچ‌گونه رودخانه دائمی وجود ندارد و فقط مسیل‌های فخرآباد و مهریز و اسلامیه تفت که از ارتفاعات جنوب غربی یزد سرچشمه می‌گیرند. از چند تا یک ماه و بیشتر بسته به میزان بارندگی در آن سال دارای آب می‌باشند که عمدتاً به مصرف کشاورزی رسیده و بقیه در زمین نفوذ کرده و به‌ندرت به مرکز دشت می‌رسد (یزدانی، ۱۳۸۶: ۱۳).

در گذشته سطح آب‌های زیرزمینی منطقه بالاتر بود و استحصال آب زیرزمینی در این دشت از طریق چشمه‌ها و قنات صورت می‌گرفت. تجربیات موفق استحصال آب از طریق قنات موجب گشته است تا کم‌کم شبکه‌های وسیعی از رشته قنات ایجاد شده و آب مورد نیاز در کشاورزی و بهداشت را تأمین نماید. بطور کلی، قنات بهترین روش برای بهره‌برداری

از منابع آب زیرزمینی است. با این روش عمق سطح آب‌های زیرزمینی کنترل شده و بیش از حد از برداشت نمی‌شود. تا سال ۱۳۲۵ شمسی، استحصال آب زیرزمینی در این منطقه، توسط شبکه وسیعی از قنات‌ها صورت گرفته و آب مورد نیاز شرب و بهداشت و کشاورزی از این طریق تأمین می‌شد (سمسار یزدی، ۱۳۹۳: ۷).

در سال ۱۳۲۵ شمسی اولین چاه عمیق در یزد حفر شد و به دنبال آن با رواج حفر چاه، از روی سهولت در دسترسی به آب بیشتر، به قنات‌ها توجه کمتری شد. به دنبال همین مسئله، برداشت‌های بی‌رویه از ذخایر زیرزمینی، باعث افت سطح این دشت شده و مادر چاه‌هایی که منتهی الیه جنوب شرق آبخوان دشت یزد - اردکان قرار داشتند، خشک شوند و قنات‌های مهم و تاریخی چون قنات اشکذر، فیروزآباد، مجومرد، قنات محمودی، قنات ده شیخی و حکیم آباد اشکذر خشک شدند (سمسار یزدی، ۱۳۹۳: ۷).

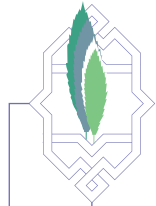
بطور کلی منابع آب در استان یزد بسیار کم است و تقریباً منحصر به آب‌های زیرزمینی است. به این ترتیب تنها منبع قابل اطمینان آب در یزد، سفره‌های آب زیرزمینی بوده است که از طریق قنات‌ها، چاه‌های عمیق و نیمه عمیق استحصال می‌شوند. زندگی مردم جامعه یزد و معیشتشان تحت تاثیر قنات قرار دارد و به نوعی که در یزد تمدن‌کاریزی یا قناتی شکل گرفته است. بدین ترتیب آب ارزش والا برای مردمان یزد دارد و همواره در صدد بودند که به روش‌های مختلف از آب و سازه‌های وابسته به آن نگهداری کنند و از آن استفاده بهینه ببرند.

تقدس آب

آب چنان مقدس و گرامی نزد ایرانیان است که نایب‌ترین و عزیزترین عنصر را چون آب می‌دانند (مسرت، ۱۳۸۹: ۲۰). آب مایه حیات و ارتباط مستقیم با آبادانی دارد هرکجا آب باشد آن محل سرسبز و آباد می‌شود.

در ایران باستان ایزد بانوی ناهید به‌عنوان فرشته نگهبان آب، از مهم‌ترین ایزدان به شمار می‌رفت و برای بزرگداشت او نیایشگاه‌هایی برپا گشته است. در آیین زرتشت، پاک نگه‌داشتن آب از پلیدی‌ها، یکی از ارکان دین به شمار می‌رفته است و از اهمیت بسزایی در نزد بهدینان برخوردار بوده است (مسرت، ۱۳۸۹: ۲۰).

دین اسلام نیز آب را یکی از مهم‌ترین نعمت‌های خداوند متعال معرفی کرده است و برای آن ارزش و احترام خاصی قائل شده است و همچنین از مسلمانان خواسته است از

اسراف و به از دست دادن این مایع حیاتی بپرهیزند. در قرآن نیز آیات متعددی در رابطه با آب و اهمیت آن آمده است:

«وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» «و هر موجود زنده‌ای را از آب آفریدیم» (انبیا: ۳۰)
 «فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَشْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ» «و از آسمان آبی نازل کردیم و شما را با آن سیراب ساختیم و شما ذخیره کننده آن نیستید.» (حجر: ۲۲). این دو نمونه از آیه‌هایی هست که اهمیت آب را در دین اسلام می‌رساند. همچنین در مذهب شیعه، شیعیان هرساله در ایام دهه محرم و عاشورا به یاد حماسه کربلا و لبان تشنه امام حسین علیه السلام سوگواری می‌کنند و در همین ایام مراسم خاصی است که هر عزادار حسینی در صدد سیراب کردن مومنان دیگر برمی‌آید. سقاخانه‌های متعددی بر پا می‌شود و سقاها آب را به عزاداران می‌رساند (معماریان، ۱۳۷۲: ۲).

موقوفات آب

همان‌طور که بیان شد، مهم‌ترین چالش شهر یزد در دوران مختلف تاریخی، تأمین آب برای مردمان و همچنین برای زمین‌های کشاورزی بوده است. در بازه زمانی حکومت ایلخانی و تیموری، حاکمان، وزرا و واقفان، سعی داشتند هرکدام به‌نوبه خود، برای حل این مشکل اقداماتی را انجام دهند. به همین دلیل در این دوران، شاهد رشد موقوفات آب، بخصوص وقف قنات برای مناطق مختلف هستیم. به‌گونه‌ای که همین الگو باعث می‌شود در دوران قاجار و پهلوی، این روند افزایش یابد و موقوفات جهت تأمین آب رشد فزاینده‌ای داشته باشند.

این تعداد موقوفات شامل موقوفات: خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۷۰۹ ه.ق) و سید رکن‌الدین (۷۳۳ ه.ق) در دوره ایلخانی، امیر چخماق شامی و همسرش سنی فاطمه (۸۴۹ ه.ق) در دوره تیموریان می‌باشد. لازم به ذکر است که این موقوفات شامل رقبات متعدد و متنوعی چون مساجد، مدارس، کاروانسراها، دکان‌ها، آب و اراضی مزروعی و... نیز می‌باشند که بنا بر موضوع پژوهش تنها به بررسی موقوفات آب در آن‌ها پرداخته می‌شود.

موقوفات خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی:

رشیدالدین فضل‌الله همدانی فرزند ابوالخیر بن عالی در سال ۶۴۸ ه.ق در همدان متولد شد. او یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان و سیاستمداران ایرانی اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری و وزیر غازان و اولجایتو از سلاطین ایلخانی می‌باشد (رجب‌زاده، ۱۳۴۸: ۷۵).

ترقی خواجه در عهد غازان خان بود که وی ریاست شنب غازانی را بر عهده داشت، این منصب از اهمیت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بالایی برخوردار بود (بیانی، ۱۳۸۹: ۲۴۳). رشیدالدین فضل‌الله در بیست و یک سال وزارت خود ثروت بسیاری از جمله آب و باغ و املاک و همچنین طلا و نقره به دست آورد، او بخش زیادی از اموال خود را صرف ساختن مساجد، مدارس، دارالشفاء، ساختمان‌های خیریه و... کرد (رشنو زاده، ۱۳۸۸: ۹۰).

رشیدالدین فضل‌الله با سید شمس‌الدین که از سادات عریضی و قاضی‌القضات مملکت ایلخانی در یزد بود پیوند سببی ایجاد کرد و دخترش را به عقد سید درآورد و به این ترتیب خواجه با یزد ارتباط برقرار کرد و اموال و املاک بسیاری در این خطه به دست آورد (افشار، ۱۳۷۱: ۲۸۷).

وی موقوفات زیادی در شهرهای ایران و از جمله در یزد داشت. بخشی از دارایی‌های خود را از طریق خرید و بخشی را از طریق مصادره و... به دست آورده بود. و بنابر اهمیت آب در یزد بخش زیادی از موقوفات وی شامل موقوفات آب و زمین است. «این موقوفات که در شهر یزد و شهرستان‌های اطراف چون: صدوق، اشکذر، مهریز، میبد و تفت قرار دارد، بدین ترتیب است:

_ یزد: قنات ۴۵ مورد

_ صدوق: قنات ۷ مورد

_ اشکذر: قنات ۱۸ مورد

_ مهریز: قنات ۲۸ مورد

_ اردکان: قنات ۶ مورد

_ میبد: قنات ۱۵ مورد

_ تفت: قنات ۱۷ مورد» (چراغی، ۱۳۸۸: ۱۹۸).

در موقوفات خواجه رشیدالدین ۱۳۶ مورد وقف آب و قنات صورت گرفته است و خواجه مالک سهامی از کل سهم قنات بوده است و آن‌ها وقف کرده است. در موقوفات خواجه رشیدالدین اراضی و قنوات زیادی به جهت ساخت مؤسسات آموزشی و فرهنگی و پزشکی در نظر گرفته شده است. یکی از نکات مهم در وقف نامه خواجه رشیدالدین این است اینکه خواجه با وقف اراضی و قنوات یزد سعی داشته عایدات و درآمدهای حاصل از این وقفیات را برای تعلیم و تربیت و اعتلای علمی و فرهنگی جامعه استفاده گردد (چراغی، ۱۳۸۸: ۱۹۸-۱۹۹). قنات‌هایی که خواجه در یزد وقف کرده شامل: «سهم قنات ابرندآباد و نصرآباد،

گردفرامرز چهار شبانه روز از مدار قنات بنادک طزرجان، قنات یعقوبیه و قنات کثنویه، قنات سمن و محمودیه، قنات جلیلیه، قنات حاجب آباد، قنات بندرآباد، قنات قریه بخ و قنات علائیه توسط خواجه رشیدالدین وقف شد.» (میرجلیلی، ۱۳۷۹: ۵۳).

موقوفات آب سید رکن‌الدین:

سید رکن‌الدین ابومکارم محمد قاضی حسینی یزدی از رجال مهم یزد و صاحب موقوفات بسیاری بوده است. سید رکن‌الدین و پسرش سید شمس‌الدین محمد وقفیات خود را در کتابچه‌ای به نام «جامع الخیرات» بر جای گذاشتند (افشار، ج ۲، ۱۳۷۴: ۳۹۰). وی از سادات عریضی بود و در دوره ایلیخانان مغول مقام قاضی‌القضات یزد را بر عهده داشته است. سید رکن‌الدین دارای ثروت زیادی بود که بخش قابل توجه آن را وقف کرده است. وی بانی مدرسه رکنیه است که در نوع خود بی‌نظیر است و جعفری نویسنده کتاب تاریخ یزد از آن به نام ام البقاع یاد می‌کند که این مجموعه دارای مدرسه، رصدخانه، مسجد، بیت الادویه، دارالشفاء و خانقاه بوده است (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۲).

در جامع الخیرات شرح احوال و چگونگی مصارف آن‌ها در ده مورد وقف شده است که شامل: ۱. ابنیه و آثار عام‌المنفعه که ۴۵ بنا می‌باشد و ۲۳ بنا را سید رکن‌الدین و ۲۲ بنا را، پسرش سید شمس‌الدین، ایجاد کرده است. بناهای پدر عبارت از: سه مدرسه، چهار مسجد، چهار رباط، شش خانقاه، یک دارالشفاء، یک دارالکتاب (کتابخانه) و آثار خیر پسر عبارت از: پنج مسجد، پنج مدرسه، پنج خانقاه، هفت رباط و یک دار السیاده (دار الضیافه سادات)؛

۲. وقف بر سادات بنی فاطمه که در شهر یزد اقامت داشتند؛

۳. وقف بر مخارج ساداتی که برای مدتی در یزد ساکن می‌شوند؛

۴. وقف بر اولاد واقف؛

۵. وقف بر خویشاوندان واقف؛

۶. وقف بر حرم کعبه معظمه؛

۷. وقف بر حرم مدینه منوره؛

۸. وقف بر نجف اشرف؛

۹. وقف بر حرم امام حسین علیه السلام در کربلا؛

۱۰. وقف بر بندگان و بردگانی که این پدر و پسر داشته‌اند و آزاد کرده بودند (میرحسینی،

۱۳۸۴: ۱۶۵-۱۶۶).

سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین برای موارد ده‌گانه فوق حدود یک‌پنجم بیش از چهل قنات در یزد و توابع آن مانند تفت، مهریز، میبد و... را وقف کرده است. قنات‌هایی چون تفت و نصیری، یعقوبی، کثویه، ابر و مبارکه، سعدآباد، رئیس‌الدینی، اشکذر، مزویرآباد، شمس آباد، گردفرامرز، ابرندآباد و... را وقف کرده است (رکن‌الدین محمد، ۱۳۴۵: ۲۳-۱۶).

به این ترتیب بخشی از درآمدهای این قنات‌ها صرف هزینه‌های خود قنات نظیر لایروبی، پیشکار کنی و نگهداری آن‌ها می‌شد که این خود باعث زنده نگه‌داشتن این منابع آب می‌شد و بقیه عایدات به نوعی صرف فعالیت‌های مذهبی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه می‌شد (چراغی، ۱۳۸۸: ۲۰۱).

قنات وقف آباد:

احداث قنات وقف آباد نیز یکی از خدمات بزرگ سید رکن‌الدین در جامعه آن روزگار است. در رابطه با احداث این قنات توسط سید، مورخان تاریخ یزد آوردند که وی علاقه وافری به استاد قرآن خود یعنی محمد بن یعقوب داشت؛ زمانی که سید رکن‌الدین از سفر حج بازگشت به دیدار استاد شتافت و وی را درحالی‌که برای وضو گرفتن به زحمت افتاده بود و نفس زنان از پله‌های پایاب قنات زارچ بالا می‌آمد، دید. وی از دیدن رنج استاد خود تنها برای یک وضو گرفتن سخت متأثر گشت و در همان لحظه سوگند یادکرد که قناتی جاری سازد که از خانه استادش بگذرد. او قنات وقف آباد را از فراشاه، روستایی در چند فرسنگی تفت به سمت یزد جاری کرد. بعد از آن وی سهام چند قنات دیگر را به آن افزود به‌گونه‌ای که از آنجا به سمت مسجد جامع و به محله کوشک نو که خانه استادش بود روان کرد (آیتی، ۱۳۱۷: ۱۲۱-۱۲۲).

این قنات از چندین مکان در یزد عبور می‌کرد و مردمان از آن بهره می‌بردند. احداث این قنات خدمتی ارزشمند از سید رکن‌الدین برای جامعه آن روزگار بود چرا که به نظر می‌رسد پیش از آن چنین شبکه آبرسانی در یزد وجود نداشته است.

در رابطه با اهداف ایجاد قنات سید رکن‌الدین می‌توان به چند مورد اشاره نمود:

ذکر شد که مردم یزد تا آن زمان از شبکه آبرسانی سطحی در شهر بی‌بهره بودند و برای تأمین آب خود از آب‌انبارها، پایاب‌ها و یا چاه‌های عمیق استفاده می‌کردند. احداث چنین شبکه آبرسانی در شهر، موجب رفاه مردمان شهر یزد شد؛

تأمین آب آشامیدنی مردم از طریق پر کردن آب انبارهای شهر؛

تأمین آب شرب چهارپایان؛

تأمین آب مساجد، مدارس و دیگر مکان‌های عمومی؛

تأمین آب به جهت استفاده در آسیاب‌ها؛

ایجاد تلطیف در آب و هوای شهر با برقراری جریان آب در شهر؛

تأمین آب کشاورزی (چراغی، ۱۳۸۸، ۲۰۲).

بعدها در دوره قاجار میرزا حسین‌خان آجودان‌باشی والی یزد بار دیگر آب قنات وقف آباد را وقف کرد که در جای خود از آن صحبت خواهد شد.

سهم موقوفاتی آب یزد در قرن هشتم هجری با توجه به وقفیات خواجه رشیدالدین فضل‌الله و سید رکن‌الدین مقدار قابل توجهی است که به نوعی خود نشان از رونق و آبادانی یزد در آن زمان است. اقدامات خیر خواهانه این دو شخص در وقف منابع آب و تأمین آب و رفاه مردمان یزد و همچنین ایجاد زمینه‌ای برای کشاورزی، ارزشمند است.

موقوفات امیر چخماق:

زمانی که بحث از یزد قرن نهم یزد می‌شود یادآور خدمات اجتماعی و فرهنگی امیر چخماق شامی و زوجه‌اش ستی فاطمه است. نویسنده تاریخ جدید یزد در این رابطه چنین آورده است «در محله دهوک سفلی مسجد جامع و خانقاه و کاروانسرا و حمام و مصنعه و قنات خانه و بازار و چاه آب سردساز داد و آن محله را بدین سبب بسیار قیمت بيفزود و مسجد جمعه را «مسجد نو» خواندند و صفه عالی و گنبد رفیع بنا گردانید و در آن مسجد صلوٰة خمسہ بجای آرند و حفاظ خوش‌خوان بیشتر در آن مسجد تلاوت نمایند و سوره «سجده» به خط مولانای اعظم شمس‌الدین محمدشاه حکیم که یاقوت زمان خود بود ثبت کرده، و این مسجد به سعی حرم مشارالیه بی‌بی فاطمه خاتون غفرالله لها تمام شد.» (کاتب، ۱۳۸۶: ۹۰).

امیر چخماق و ستی فاطمه موقوفاتی زیادی داشتند، ولی این زوج تمام اموال خود را وقف نکرده‌اند و به نظر می‌رسد انگیزه آن‌ها علاوه بر نیات خیرخواهانه، حفظ اموال و املاک برای فرزندان‌شان نیز است (ایواناکه، ۱۳۸۴: ۴۴).

موقوفات آن‌ها شامل مسجد جامع، جماعت خانه، خانقاه، چاه آب سرد و سقاخانه، حمام و کاروانسرا و بخشی نیز شامل اراضی و سهام قنوات است (عرفان فر، ۱۳۸۷: ۸۳).

قنوات وقف شده توسط امیر چخماق و زوجه‌اش در دارالعباده یزد، میبد، اشکذر، مهریجرده (مهریز)، تفت و طبس می‌باشد که عواید این منابع آب و دیگر رقبات صرف امور مذهبی چون تعمیر و ترمیم مسجد، امام جماعت، موزن، قاری قرآن و... شود. و جهت مصارف فرهنگی نیز مبلغی از عایدات موقوفات باید در برای مدارس علوم دینی صرف شود؛ همچنین مبلغی به طلاب علوم دینی داده شود و مقداری نیز به معلمی داده شود که در مسجد مذکور اطفال را آموزش دهد (عرفان فر، ۸۳: ۱۳۷۸-۱۸۵).

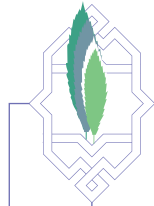
از دیگر خدمات خیرخواهانه ستی فاطمه در جهت رفاه اجتماعی مردمان آن روزگار یزد؛ احداث خانقاه که مسکن درویشان و فقرا بود. در این خانقاه حوض بزرگی قرار داشت که آب قنات خیرآباد دهوک در آن جاری بود. وی بخشی از عایدات وقفیات خود را صرف طعام و مایحتاج فقرای ساکن خانقاه می‌کرد. همچنین وی با ایجاد آب‌انبار در کنار مسجد و چاه آب سرد که به نوعی در جهت تأمین آب مردم یزد خدمت کرده است (حکیمی، ۱۳۸۶: ۷۱).

موقوفات آب اسحاق بیگ یزدی:

اسحاق بیگ یزدی که بانی مسجد و مدرسه مصلی شناخته می‌شود یکی از بزرگ‌ترین واقفان یزد در دوره صفوی می‌باشد. نویسنده کتاب جامع مفیدی درباره وی چنین آورده است: وی از نسل سلاطین و میرزاده‌های دودمان آق قویونلو و بایندی است که پس از مرگ اوزون حسن، سلطان ترکمانان آق قویونلو به یزد آمده و در محله اهرستان ساکن شده است (مستوفی بافقی: ۱۳۸۵: ۴۷۶).

وی موقوفات و خدمات عام‌المنفعه زیادی دارد که شامل مدرسه، مسجد، دکان، بازار و آب‌انبار و... که بخشی از این رقبات شامل منابع آب و اراضی نیز می‌باشد.

اسحاق بیگ سهام قنواتی نظیر یعقوبی، اهرستان، خویدک، فیروزآباد، بغداد آباد، فهرج را در یزد، تفت، میبد، مهریز و... وقف کرده است. مصارف این رقبات آب و سایر رقبات صرف امور مذهبی، اجتماعی و فرهنگی می‌شده است. اموری چون روغن چراغ مسجد، موزن و امام مسجد، خواندن روضه و خطبه در مسجد؛ مهم‌ترین اموری که در نظر گرفته شده است برای امور فرهنگی و تربیت طلاب علوم دینی در مدرسه مصلی و تأمین هزینه‌های مربوط به آن‌ها است. و همچنین واقف چهل و شش و نیم جره میاه ابن مبارکه را وقف بر مصنعه کرده است. لازم به ذکر است که بخشی از رقبات وقف نامه خاص است (اسحاق بیگ یزدی، ۱۰۵۳ ه.ق.).

انگیزه‌های وقف

با توجه به اینکه وقف و نیکوکاری منحصر به دوران اسلامی نیست و در دوران پیش از اسلام نیز وجود داشته و همچنین تنها در ملل شرقی و مسلمان رواج ندارد، بلکه در کشورهای غربی و ادیان مسیحی و یهودی وجود دارد. پس نمی‌توان تنها انگیزه واقفین را برخاسته از آموزه‌های دین اسلام و مذهب تشیع دانست.

با این وجود بیشترین انگیزه مربوط به مبانی دینی و مذهبی است که واقفین برای کسب ثواب دنیوی و اخروی به وقف اموال خود پرداختند. یکی از انگیزه‌های مهم در وقف برخاسته از میل انسان به جاودانگی است که دوست دارد پس از مرگش نیز نامی از وی باقی بماند (فیض، ۳: ۱۳۷۲-۴).

در رابطه با انگیزه وقف می‌توان به موارد متعددی اشاره کرد ولی به‌درستی نمی‌توان انگیزه واقفان را تشخیص داد. گاهی عشق علاقه انسان به اموال و املاکی که عمر خود را صرف آن کرده است باعث می‌شود که افراد، اموال خود را وقف اولادی کرده که ضمن آنکه فرزندان از آن بهره می‌برند امکان فروش آن را نداشته باشند (میرجیلی، ۱۳۷۹: ۸۵). در رابطه با انگیزه‌های واقفان یزدی می‌توان به مواردی چون: کمک به فقرا در جهت ریشه‌کندن فقر و بالا بردن کیفیت زندگی افراد؛ زمانی که یک واقف در وقف نامه ذکر می‌کند که منافع و یا بخشی از منافع وقف صرف افراد فقیر و یا بیوه‌زنان و سالخوردگان و یا حتی اطفال شود می‌توان به ریزبینی واقفان نیکوکار پی برد که قشر آسیب‌پذیر جامعه را مد نظر داشتند، که این قشر از توان کمتری برخوردارند لذا منافع موقوفات را بیشتر صرف این اقشار کردند.

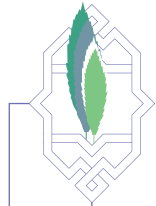
انگیزه وقف آب نیز تقریباً مانند انگیزه برای وقف سایر رقابت است. به غیر قنات وقف آباد که توسط سید رکن‌الدین در قرن هشتم احداث شده است، بقیه قنات‌ها بعد از احداث به موقوفه تبدیل شدند. به نظر میرسد انگیزه احداث قنات از ابتدا سرمایه‌گذاری، کسب درآمد، ایجاد آبادانی و تولید و اشتغال بوده است که بعدها با انگیزه مذهبی و یا مصونیت مالی و جلوگیری از دخل و تصرف بر اولاد وقف شده است که نمونه بارز این دوره وقف قنات دولت‌آباد توسط محمدتقی خان سر سلسله خوانین یزد که بر اولاد خود وقف کرده است (چراغی، ۱۳۸۸: ۲۲۹).

نتیجه‌گیری

به‌واسطه اینکه یزد در فلات مرکزی ایران واقع شده است از لحاظ منابع آب‌های سطحی فقیر است و تنها منبع قابل اطمینان آب در این خطه آب‌های زیرزمینی است که در قالب قنات و چاه مورد بهره‌برداری می‌گیرد، لذا به همین دلیل آب ارزش و اهمیت دوچندان می‌یابد.

هرچند در دوران قبل از ایلخانی و تیموری نیز وقف آب در این شهر صورت گرفته است، اما می‌توان موقوفات خواجه رشیدالدین فضل‌الله را به‌عنوان یکی از وزاری مهم ایلخانی را، از مهم‌ترین موقوفات آب در یزد به شمار آورد که مورد توجه حکمرانان بعدی نیز نهاده شد. موقوفات سید رکن‌الدین و امیر چخماق، در دوره‌های بعد خود گواه این مدعاست. ایجاد وقف برای آب نه‌تنها در این دوران رونق داشت، بلکه حاکمان و خیران، با استفاده از این الگو در دوره‌های بعد توانستند موقوفات را نظم بیشتری دهند و بیش‌ازپیش درصدد رفع مشکل آب مردم همت گمارند.

موقوفات آب صرفاً به ایجاد قنات و وقف برای آن محصور نماند، بلکه شاخه‌ای دیگر از این نوع موقوفات، مربوط به وقف آب‌انبار است که به دلیل کثرت و ویژگی‌های خاص خود پژوهشی دیگر در این زمینه می‌طلبد.

کتابنامه

قران کریم

- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۸)، *شناخت استان یزد*، تهران، چاپ اول، انتشارات هیرمند.
- _____، (۱۳۷۱)، *یزد نامه*، ج ۱ و ۲، تهران: فرهنگ ایران زمین.
- _____، (۱۳۷۴)، *یادگارهای یزد*، ج ۲، یزد: انجمن آثار و مفاخر.
- آیتی، عبدالحسین، (۱۳۱۷)، *تاریخ یزد یا آتشکده یزدان*، چاپ اول، یزد: کتاب فروشی گلبهار.
- ایواناکه، اکیو، (۱۳۸۴) موقوفات یکی از امرای تیموری (موقوفات امیر چخماق شامی در یزد)، ترجمه سید مهدی هاشمی، *میراث جاویدان*، شماره ۴۹، صص ۳۴-۴۹.
- تشکری بافقی، علی اکبر، (۱۳۸۹)، زمینه های اجتماعی اقتصادی زرتشتیان یزد در دوران قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه.ق.)، *مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۲۷۷ (۲۷۸)، صص ۱۰۴-۱۱۵.
- جعفری، جعفر بن محمد بن حسن، (۱۳۸۴)، *تاریخ یزد*، به اهتمام: ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران زمین.
- چراغی، زهره، (۱۳۸۸)، *تحلیل نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره ایلخانان تا دوره پهلوی اول*، رساله ی دکتری، دانشگاه اصفهان.
- چراغی، زهره، (۱۳۹۱)، وقف قنات (مطالعه موردی: قنات های موقوفه سید رکن الدین در یزد)، *فصل نامه علمی- پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء*، سال بیست و دوم، شماره ۱۴، صص ۶۸-۵۱.
- رجب زاده، هاشم، (۱۳۵۱)، *آیین کشورداری در عهد رشیدالدین فضل الله*، تهران: طوس.
- رشونزاده، بابک، (۱۳۸۸)، رشیدالدین فضل الله، *مجله کتاب ماه علوم و فنون*، شماره ۱۱۳.
- رکن الدین، محمد، (۱۳۴۵)، *جامع الخیرات*، ترجمه سید جعفر غضبان، اداره کل اوقاف یزد: یزد.
- زارع زردینی، معصومه، (۱۳۸۵)، *وقف در یزد طی صد سال اخیر*، رساله کارشناسی ارشد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان.
- سلیمی فر، مصطفی، (۱۳۷۰)، *نگاهی به وقف و آثار اقتصادی - اجتماعی آن*، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی.
- سمسار یزدی، علی اصغر و همکاران، (۱۳۹۳) *قنات زارچ*، چاپ اول، یزد: انتشارات شاهنده.
- شهابی، علی اکبر، (۱۳۴۳) *تاریخچه وقف در اسلام*، تهران: کمیسیون ملی یونسکو در ایران.
- عرفان فر، محمد جواد، (۱۳۷۸)، *فهرست اسناد موقوفات ایران*، دفتر پنجم (شهرستان یزد و حومه)، یزد: عرشیان.
- عمید، حسن، (۱۳۶۲)، *فرهنگ فارسی عمید*، چاپ هیجدهم، انتشارات امیر کبیر.
- فیض، علیرضا، (۱۳۷۲)، وقف و انگیزه های آن، *میراث جاویدان*، شماره ۴.
- کاتب، احمد بن حسین، (۱۳۸۶)، *تاریخ جدید یزد*، به کوشش: ایرج افشار، تهران: امیر کبیر.
- مستوفی بافقی، محمد مفید، (۱۳۸۵) *جامع مفیدی*، به کوشش: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- مسرت، حسین، (۱۳۸۹)، *آب انبارهای شهر یزد*، یزد: یزدا.
- میر حسینی، محمد حسن، (۱۳۸۴)، نکته یابی از وقف نامه جامع الخیرات، *مجله فرهنگ*، شماره ۵۶، صص: ۱۶۳-۱۸۴.
- میرجلیلی، سید محمد جعفر، (۱۳۷۹)، *وقف در یزد (بررسی سیر تاریخی و تاثیرات اجتماعی و فرهنگی وقف)*، واحد مطالعات و تحقیقات و سنجش برنامه ای یزد: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- یزدانی، کرامت، (۱۳۸۶) *تاریخچه تحولات اجرایی آب و فاضلاب در استان یزد*، یزد: نشر وصال.